

ІСТОРІЯ. ПРАВОЗНАВСТВО

УДК 340.132.2:35:94 (477)

DOI: 10.37026/2520-6427-2021-105-1-97-101

Михайло МІЩУК,
доктор юридичних наук, доцент,
учений секретар
Рівненського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти,
м. Рівне, Україна
ORCID: 0000-0003-0192-9033
e-mail: mishykmo@gmail.com

ДИНАМІКА НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА В УКРАЇНІ

Анотація. У статті визначено мету та завдання нормативно-правового забезпечення діяльності реєстрового козацтва в Україні. Окреслено місце реєстрового козацтва як суспільної верстви в умовах станового суспільства Речі Посполитої, його динаміку та історико-правовий зміст. Проаналізовано нормативні акти і документи, а саме нормативно-правові акти Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, українських гетьманів, договори Війська Запорозького з іноземними державами, думки учених-правників, що регулюють питання діяльності реєстрового козацтва в Україні. Простежено питання зародження інституту найму на військову службу та динаміку трансформації прав і обов'язків реєстрового козацтва. Виявлено фак-

тори, що сприяли появі реєстрового козацтва в Україні, та особливості правового регулювання його діяльності в умовах найму, здійсненого правителями інших країн та у власній державі. Схарактеризовано особливості становлення та функціонування реєстрового козацтва у правовій реальності досліджуваної доби. Обґрунтовано основні риси, що визначають правовий статус реєстрового козацтва не лише як лицарської корпорації, а й реєстрового козака як фізичної особи, продемонстровано відмінності між ними. Встановлено межі міжнародної правосуб'єктності реєстрового козацтва.

Ключові слова: реєстрове козацтво, нормативно-правове забезпечення, динаміка, історико-правовий зміст, джерела права.

Mykhaylo MISHCHUK,
Doctor of Law, Associate Professor,
Scientific Secretary of the
Rivne Regional Institute of Postgraduate
Pedagogical Education,
Rivne, Ukraine
ORCID: 0000-0003-0192-9033
e-mail: mishykmo@gmail.com

DYNAMICS OF REGULATORY AND LEGAL SUPPORT OF ACTIVITY OF REGISTERED COSSACKS IN UKRAINE

Abstract. The article defines purpose and objectives of regulatory and legal support of the registered Cossacks in Ukraine. It has been outlined place of the registered Cossacks as a social stratum in the conditions of the Polish–Lithuanian Commonwealth estate society. Its dynamics, historical and legal content.

It has been analyzed normative acts and documents, such as normative legal acts of the Grand Duchy of Lithuania, the Polish–Lithuanian Commonwealth, Russian Empire, Ukrainian Hetmanates, agreements of the Zaporizhian Host with foreign states, opinions of legal scholars regulating the activities of registered Cossacks in Ukraine.

It has traced question of the origin of the institute of recruitment for military service and the dynamics of the transformation of the rights and responsibilities of the registered Cossacks. The factors that contributed to the emergence of registered Cossacks in Ukraine, and the

peculiarities of the legal regulation of its activities in terms of employment carried out by the rulers of other countries and in their own country.

The peculiarities of the formation and functioning of the registered Cossacks in the legal reality of the studied period are characterized. It has been substantiated the main features that determine the legal status of the registered Cossacks not only as a knightly corporation, as well a registered Cossack as an individual. Differences between them are indicated. It has been established boundaries of the international legal personality of the registered Cossacks.

Key words: registered Cossacks, normative-legal maintenance, dynamics, historical-legal content, sources of law.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних напрямів військової реформи, що здійснюється в Україні,

визначено перехід до професійної армії за стандартами НАТО, вступ до якого став суспільно значущим напрямом, а також, з огляду на перспективи розв'язання воєнно-стратегічної ситуації як в умовах російської анексії Криму та окупації Донбасу, так і з урахуванням інших зовнішніх загроз національній безпеці України.

Реалізація державою плану професіоналізації збройних сил зумовлює необхідність правового регулювання їхньої діяльності на національному та міжнародному рівнях, створення правових механізмів, спрямованих на забезпечення захисту прав людини і жертв збройних конфліктів, дотримання соціальних гарантій військовослужбовців і членів їхніх сімей. Ухвалений у 1992 році Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» (Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», 1992, с. 385), яким регулюються засади військової служби та терміни служби за контрактом, є важливим свідченням актуальності обраної теми дослідження.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Науково-теоретичну основу представленого дослідження становлять праці українських учених-правників, які актуалізували теоретико-правову (С. Бобровник, Ж. Дзейко, Н. Крестовська, Б. Малишев, М. Мірошніченко, Н. Пархоменко, Ю. Шемшученко) та історико-правову (В. Антонович, І. Бойко, І. Гриценко, М. Грушевський, М. Кобилецький, М. Костомаров, М. Никифорак, В. Прус, В. Сергійчук, С. Стороженко, Т. Чухліб, Б. Черкас, О. Шевченко та ін.) проблематику.

Мета статті – простежити динаміку нормативно-правового забезпечення діяльності реєстрового козацтва в Україні на основі аналізу правових джерел, що регламентують діяльність реєстровців Війська Запорозького.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукової літератури, думки військових експертів щодо професіоналізації Збройних сил України (далі – ЗСУ) свідчить про існування проблеми правового статусу контрактників, яка має двоїстий характер як колективних суб'єктів правовідносин (цілісної військової структури в єдиному функціональному організмі ЗСУ) загалом, так і окремого контрактника (фізичної особи) зокрема. Її вирішення залежить від реалізації ідеї поєднання історичного досвіду із сучасними моделями поліпшення правового статусу та покращення соціального забезпечення захисників Вітчизни, яка нині є вкрай затребуваною як у практичній, так і дослідницькій площині.

Аналогом військової служби за контрактом був інститут реєстрового козацтва, який слід відокремлювати від забороненого сучасним міжнародним правом інституту наймання. Логіка, природа та еволюція правового становища реєстрового козацтва в умовах його функціонування в різноманітних державних утвореннях вирізняє його з-поміж традиційного для епохи середньовіччя інституту збройного наймання, що формувався з безробітних авантюристів, які втратили зв'язки з батьківщиною, фактично не мали підданства і не визнавали покровительства, характерного для традиційних суспільств тощо. На теренах України джерелом і водночас ресурсом інституту наймання було козацтво, яке відіграло провідну роль у національно-визвольній війні середини XVII ст. Останнє змушує звернути увагу на інститут реєстрового козацтва через такі виражено

осучаснені риси, як публічно-правова природа реєстрового козацтва зі сформованою правосуб'єктністю, котра визнавалася суспільством організаційно-функціональною структурою в системі збройних сил держав, на службі яких перебували козакі.

Національно-визвольна війна 1648–1657 років поклала початок масштабному процесу розвитку та зміцнення централістських тенденцій у традиційному устрої козацької влади. Революційний нігілізм, притаманний будь-якому суспільному вибуху, зумовлював потребу в спрощенні структури адміністрування, звільнення його від традиційних умовностей та обмежень. Така специфіка середини XVII ст. характеризує загалом політичну систему та інституційну модель українського козацького державного утворення під назвою Українська гетьманська держава, або Військо Запорозьке (Мартьянова, 2011, с. 8).

Діяльність Війська Запорозького, його апарату управління базувалася на багатьох правових джерелах та достатньо ґрунтовному нормативно-правовому забезпеченні. Величезний правовий досвід Запорозької Січі, Війська Запорозького, що був нагромаджений фактично за століття козацької вольності, використовувався для виконання як поточних, так і перспективних справ.

У сучасній історико-правовій науці визначається кілька підходів щодо визначення груп правових джерел, які регламентували діяльність реєстровців Війська Запорозького.

Представники *першого підходу*, серед яких і відомий дослідник дореволюційного права України А. Ткач, запропонував таку класифікацію нормативно-правового забезпечення діяльності реєстрового козацтва: 1. Козацьке звичаєве право Запорізької Січі. 2. Польсько-литовське законодавство про найм на військову службу та реєстр козацького війська. 3. Правові акти гетьманської влади про соціальне становище та привілей реєстровців. 4. Царське законодавство про використання реєстровців у військових походах та обмеження козацьких прав і привілеїв (3 життя м. Васильова у XVIII ст.: архівні матеріали інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, 1918–1934, с. 25). Схожої класифікації дотримуються історики українського права О. Гуржій та І. Бойко, які виокремлюють такі нормативно-правові акти, що забезпечували діяльність реєстрового козацтва: 1. «Попередні» правові акти, що визначали порядок започаткування найму на військову службу та утворення козацького реєстру. 2. Правові акти української (гетьманської) автономної влади. 3. Царське законодавство (Журнал, si est, насущная записка діл, в войсковой Генеральной канцелярії приключающихся, от дня смерти ясневелможного его млты пана Іоанна Скоропадського, 1896, с. 31–37). Щоправда, в класифікації І. Бойка «попередні права» об'єднують козацьке звичаєве право та право польсько-литовського походження (за винятком актів гетьманської влади).

Представники *другого підходу* Ю. Шемшученко та К. Вислобоков до правових актів, що регламентували діяльність реєстрового козацтва, традиційно відносять три групи правових джерел, що відзначаються юридичною силою:

- *першу групу* складають акти міждержавного рівня, договори конституційного характеру, що регулювали чисельність реєстрового козацтва та його права і

вольності, насамперед із Москвою та Річчю Посполитою (Полное собрание законов Российской империи: собр. 1-е, 1830);

- *другу групу* складають гетьманські універсали, а також царське законодавство, де містилися норми, що визначали правовий статус реєстровців та їхнє соціальне становище;

- *третю групу* становлять систематизовані збірники права: Литовські статuti (Литовський статут 1588 р., який використовувався в судових установах України); збірки міського права, складені на основі Саксонського зеркала польськими й українськими правниками XVI – XVII ст. під широко вживаною назвою «Саксон» або «Порядок»; «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст., 2006, с. 203).

Обидва представлені вище підходи засвідчують наявність достатньо ґрунтовної й розгалуженої системи правових актів в Українській гетьманській державі, яка відтворювала динаміку нормативно-правового забезпечення діяльності реєстрового козацтва.

Основним правовим джерелом легітимності реєстрового козацтва були україно-польські та україно-московські договори. До 1652 р. правовий статус реєстрового козацтва визначали Зборівська угода 1649 р. та Білоцерківська угода 1651 р. Із 1654 р. конституційним джерелом гетьманської влади стають україно-московські угоди, окремі з яких були сфальшовані російською стороною.

Створення Української гетьманської держави вперше знайшло своє правове оформлення і закріплення у Зборівському договорі від 8 серпня 1649 р. (Яворницький, 1990, с. 215–217), який мав офіційну назву – «Декларация ласки його королівської милості Війську Запорозькому на пункти, суплеки данная». «Королівська милість своє Запорозьке військо захоче при всяких давніх вольностях і відповідно давніх жалуваних грамот свою жалувану грамоту видає», – так починається документ, який на кілька років став визначальним для долі Війська Запорозького. «Лічби війська, бажаючі вигодити підданих своїх проханням і заохотити їх до своїх послуг та Річі Посполитої, дозволяє мати його королівська милість сорок тисяч Запорозького війська...», – констатує перший міжнародно-правовий акт держави Б. Хмельницького (Любавський, 1892). Як бачимо, договір у кілька разів збільшував кількість реєстрового козацтва, порівняно з «Ординацією Війська Запорозького реєстрового» 1638 р. Зрозуміло, що матеріальне забезпечення їхньої діяльності покладалося на польського короля і його урядові структури. У документі гарантувалося збереження прав і привілеїв реєстровців відповідно до минулих традицій. Козацтво як рушійна і творча сила національно-визвольної війни вийшло на рівень міжнародної правосуб'єктності. Промовистими у зв'язку з цим є слова В. Липинського про те, що договір став першим вагомим результатом, здобутим українським козацтвом, спроможним забезпечити собі в межах Польської держави політичну автономію (Скакун, 2001, с. 16).

Військові успіхи, на жаль, тривали недовго. Унаслідок поразки війська Б. Хмельницького під Берестечком 2 вересня 1651 р. був укладений Білоцерківський мирний договір. Проте блискачка перемоги під Батоґом у червні 1652 р. спрямувала політичний курс Б. Хмельницького на розбудову незалежної держави. Білоцерківська угода

1651 р. втратила свою чинність, а Україна набула статусу суверенної держави.

Із початку Визвольної війни український уряд вів активні дипломатичні зносини з московським царатом. У результаті тривалих переговорів 18 січня 1654 р. після тривалих, складних і суперечливих переговорів у Переяславі було ухвалено не менш суперечливе рішення про союз із Московією. Умови союзу були визначені Березневими статтями від 27 березня 1654 р. та жалуваною грамотою царською Війську Запорозькому.

Конституцію П. Орлика 1710 р. можна розцінити як договір-зобов'язання кандидата на гетьмана перед козацькою старшиною у разі обрання його на найвищу посаду. Статті, ухвалені в Бендерах, відрізняються від більш ранніх, але діючих конституційних актів, зокрема Березневих статей (1654 р.), Переяславських статей (1659 р.), Московських статей (1669 р.), Конотопських статей (1674 р.), Коломацьких статей (1687 р.), Решетилівських статей (1709 р.), тим, що в них здійснена спроба визначити правовий статус гетьмана і старшини у розрахунок на майбутнє з урахуванням півторастолітнього існування Січі та Війська Запорозького (Черкас, 2006, с. 87).

Серед інших правових джерел, що визначали правове становище реєстрового козацтва козацько-гетьманської доби, значне місце належало звичаєвому праву. Показовими у цьому сенсі були неписані «права і звичаї» Війська Запорозького, не санкціоновані державою, але такі, що забезпечували все внутрішнє життя козаків. Вони були обов'язковими для виконання нарівні із законом (Мацієвський, 2011, с. 9).

Суттєву роль було відведено нормам звичаєвого права в контексті союзу Української держави з Московією, коли царський уряд офіційно визнав чинність «попередніх прав у контексті гарантій прав і вольностей козацтва». Збереження цих прав, зокрема й звичаєвого, розглядалося як важлива гарантія правової самостійності Війська Запорозького у взаєминах із Московською державою (Кузьмін, 1904, с. 211), адже діяльність органів державної влади і управління України другої половини XVII ст. в основному регулювалися «давніми правами та вольностями».

Теоретичну основу правового статусу реєстровців становили віковічні традиції й звичаї українського народу, які склалися в систему правових норм, що діяли на підвладній козакам території протягом XVI–XVIII ст., мали нормативний характер, зумовлювалися конкретно історичними умовами існування козацького товариства, наприклад, допускалося використання верховної державної влади, а інколи навіть суперечили чинному законодавству.

Козацькі неписані закони мали надзвичайно велику вагу, були аксіомами, корінилися у звичаях, а отже, народній свідомості, йшли від самого життя, досвіду, оформляючи, по суті, вже існуючі суспільні відносини. Неповторний знавець козаччини Д. Яворницький у зв'язку з цим зазначав, що в «основі всієї козацької громади був звичай: за звичаєм вони не допускали в Січ жінок, за звичаєм судили злочинців, за звичаєм поділялися на курені й паланки, за звичаєм збиралися у певний час на загальні ради чи наради» (Яворницький, 1990, с. 131).

Попри згадані вище різновиди джерел права, що висвітлювали динаміку нормативно-правового забезпечення діяльності реєстрового козацтва, правовим актам

гетьманської влади була відведена особлива роль. Так, провідне місце серед правових актів гетьманської влади належало універсалам.

Універсал (з латин. *universalis* – загальний; з польсь. *uniwersal* – королівська грамота) – письмовий розпорядчий акт адміністративно-політичного змісту, який в Україні в другій половині XVII – XVIII ст. видавали гетьмани, Генеральна військова канцелярія, іноді представники генеральної старшини і полковники (Юридична енциклопедія, 2003, с. 211). За своїм змістом універсали визначали соціальне становище реєстрового козацтва, зокрема наділяли їх землею за службу, дозволами на заняття промислами, звільняли від сплати податків та повинностей, закріплювали привілейоване становище та звільняли від військової повинності.

Комплексному дослідженню всього масиву виданих того часу правових актів гетьманської влади, що регламентували правове становище козацтва, перешкоджає втрата основних архівів Української гетьманської держави – гетьманського, полкових та сотенних. Від них залишилися лише окремі фрагменти. Із наявних документів випливає, що в правових актах гетьманської влади із військових справ містилися накази полковникам про виступ у похід; завдання, які давалися окремим полкам і загонам; розпорядження про несення сторожової служби, розквартирування реєстровців, їхнє постачання, побут тощо.

Окремою віхою в історії становлення правового статусу реєстрового козацтва стали наслідки війни «маніфестів» зими 1708–1709 років. Інтелектуальне протистояння між шведсько-українським та російсько-українським воєнно-політичними таборами не тільки показало «козацьку вольність» як головну цінність українського суспільства того часу, але й спричинило появу нових термінів у мові козацтва. Так, розширилося вживання слова «козацьтчина», яке до «пропагандистської війни» мало використовувалося та увійшло у широкий вжиток як поняття «підкування про отчизну нашу малоросійську» (Гаїрова-Яковлева, 2007, с. 220).

В антимосковських прокламаціях Карла XII та І. Мазепи наголошувалося на намаганні Петра I ліквідувати козацьке військо, знищити традиційні «права та вольності», переселити українців за Волгу. Водночас запевнялося, що шведський король захищатиме «козацькі вольності» та православну церкву (Субтельний, 1986, с. 133). Характерною рисою маніфесту Карла XII «малоросійському народу» від 16 грудня 1708 р., виданого в Ромнах, наявне використання зрозумілого для козацтва поняття «вольності»: «Войско Запорожское и народ малоросійській в оборону нашу приняты, яко теж публичным сим Універсалом же приняемо оглашаем, з тым намереніем, яко его и их от неправого и неприязного московского панования, при помощи Божой, боронити хочем и поты охраняти и защищати обещаем, пока утесненный народ, низвергший, отвергший ярмо московское, до давных своих приидет вольностей» (Черкас, 2006, с. 679).

Отже, у першій половині XVIII ст. реєстрові козаки Української гетьманської держави були неабияк ослабленими. Зберігаючи номінально стану привілейованість, воно потерпало від зубожіння та процесу майнової диференціації. Це робило козаків україн вразливими в умовах започаткованого Петром I прискореного реформування Московської держави. Здійснювані Петром I зміни мали на меті перетворити Московське царство на добре керовану або, як казав сам цар,

«регулярну державу» – бюрократичну, унітарну імперію (Любавський, 1892, с. 51).

Початок другої половини XVIII ст. для українського козацтва став своєрідним апогеєм фактично окремишого політичного життя в межах Російської імперії та подальшого розширення реєстрового козацтва. Це стало наслідком відносно лояльного ставлення центральної влади до української автономії доби «палацових переворотів» у Російській імперії. Як уже зазначалося, в увяленні покоління козацьких реєстровців, що жили між 1727–1763 роками, таке співіснування стало визнанням українського традиційного життя центральною владою Російської імперії. Представники козацьких старшин Війська Запорозького, які почали називати себе виключно «малоросійською шляхтою», стали проголошувати «проекти», покликані на «поправлення вітчизни» та утвердження свого привілейованого правового статусу. Як зазначав Д. Міллер, «український народ з половини XVII ст. розпочав новий період своєї історії відмовою від аристократичної організації суспільного життя, а через 100 років прийшов до повного підкорення цьому типу співіснування людей» (Міллер, 1897, с. 3).

Таке розуміння еволюції козацького суспільного стану Війська Запорозького в межах народницької школи не втратило актуальності й до нині, але нові історичні та історіографічні джерела ставлять інші акценти у зазначеному формулюванні.

Висновки. Попри привілейоване становище в Українській гетьманській державі реєстрового козацтва, яке зарекомендувало себе рушійною силою національно-визвольної війни середини XVII ст. та основою збройних сил України, динаміка правового забезпечення його діяльності дає підстави стверджувати, що, як і в складі Речі Посполитої, воно зазнавало утисків з боку імперської влади, яка постійно використовувала козаків у військових діях та на найважчих фортифікаційних роботах поза межами України. Реєстровці як фізичні особи, котрі здебільшого володіли нерухомістю, були обтяжені сплатою непомірних податків, що не лише підірвало їхнє економічне становище, а й ставало інструментом впливу, звужувало їхні права та вольностей.

Перспективи подальших досліджень. Обмежений обсяг статті не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблематики, тому подальші наші наукові пошуки вбачаємо у вивченні та аналізі архівних матеріалів і періодичних видань щодо нормативно-правового забезпечення діяльності реєстрового козацтва в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України. (1992). *Відомості Верховної Ради України*. № 27. 385 с.

Март'янова, С. Я. (2011). Правовий статус суддів Війська Запорозького козацько-гетьманської доби: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів. 17 с.

Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Фонд Всеукраїнської академії наук (1918–1934), спр. 11608. З життя м. Василькова у XVIII ст., арк. 83.

Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой Генеральной канцелярії приключаячихся, от дня смерти ясневелможного его млты пана Іоанна Скоропадського. (1896). Київ. 188 с.

Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание 1-е: в 8 т. (1830). Санкт-Петербург.

Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. (2006) / за ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка. 280 с.

Яворницький, Д. І. (1990). Історія запорізьких козаків: у 3 т.; пер. з рос. І. І. Сварника; упоряд. ілюстр. О. А. Апанович, художн. В. М. Дозорець. Львів: Світ. Т. 1. 319 с.

Любавский, М. (1892). Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. Москва. 997 с.

Скакун, О. Ф. (2001). Теорія держави і права: [підручник]. Харків: Консум. 656 с.

Черкас, Б. (2006). Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). Київ: Інститут історії України НАН України. 244 с.

Maciejewski, T. (2011). Historia ustroju i Prawa Sądownego Polski. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck. 473 s.

Кузьмин, А. (1904). Запорожская Сечь : исторический и бытовой очерк. Москва : Изд. книжного магазина А. Д. Корчагина. 96 с.

Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 5: П–С. (2003) / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія. 733 с.

Таирова-Яковлева, Т. (2007). Мазепа. Москва: Молодая гвардия. 270 с.

Subtelny, O. (1986). Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism (1500–1715). Kingston and Montreal. 270 p.

Миллер, Д. П. (1897). Очерки изъ истории и юридического быта старой Малороссии. Киев: Киевская Старина. 56 с.

REFERENCES

Pro viiskovy oboviazok i viiskovu sluzhbu: Zakon Ukrainy [Military duty and military service: Law of Ukraine]. (1992). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. № 27. 385 s. [in Ukrainian].

Martianova, S. Ya. (2011). Pravovyi status suddiv Viiska Zaporozkoho kozatsko-hetmanskoï doby: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 [Legal status of judges of the Zaporozhian Army of the Cossack-Hetman era] / Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. Lviv. 17 s. [in Ukrainian].

Instytut rukopysiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Fond Vseukrainskoi akademii nauk (1918–1934), spr. 11608. Z zhyttia m. Vasylkova u XVIII st. [Legal status of judges of the Zaporozhian Army of the Cossack-Hetman era]. ark. 83. [in Ukrainian].

Zhurnal, sy est, nasushchnaia zapyska dil, v voiskovoi Heneralnoi kantseliarii prykliuchaiuchykhsia, ot dnia smerty yasnevelmozhnoho eho pana Ioanna Skoropadskoho [Journal of military General Chancellery, from the day of death of the illustrious I. Skoropadsky]. (1896). Kyiv. 188 s. [In Russian].

Polnoe sobranie zakonovъ Russyiskoi ympery [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobranie 1-e: v 8 t. (1830). Sankt-Peterburh. [In Russian].

Pravovyi zvychai yak dzherelo ukraïnskoho prava IX – XIX st. [Legal custom as a source of Ukrainian law at the IX - XIX centuries] (2006) / za red. I. B. Usenka. Kyiv: Naukova dumka. 280 s. [in Ukrainian].

Yavoromytskyi, D. I. (1990). Istoriia zaporizkykh kozakiv [History of the Zaporozhian Cossacks]: u 3 t.; per. z ros. I. I. Svarnyka; uporiad. il. O. A. Apanovych, khudozhn. V. M. Dozorets. Lviv: Svit. T. 1. 319 s. [in Ukrainian].

Liubavskiy, M. (1892). Oblastnoe deleniye y mestnoe upravleniye Lytovsko-Russkoho hosudarstva [Regional division and local government of the Lithuanian-Russian state]. Moskva. 997 s. [In Russian].

Skakun, O. F. (2001). Teoriia derzhavy i prava: [pidruchnyk] [Theory of State and Law]. Kharkiv: Konsum. 656 s. [in Ukrainian].

Cherkas, B. (2006). Ukraina v politychnykh vidnosynakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho z Krymskym khanatom (1515–1540) [Ukraine in the political relations of the Grand Duchy of Lithuania with the Crimean Khanate (1515–1540)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 244 s. [in Ukrainian].

Maciejewski, T. (2011). Historia ustroju i Prawa Sądownego Polski [History of the structure and law of the Polish Court. Warsaw]. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck. 473 s. [In Polish].

Kuzmyn, A. (1904). Zaporozhskaia Sech: ystorycheskyi y bytovoï ocherk [Zaporozhian Sich: a historical and everyday essay]. Moskva : Yzd. knyzhnoho mahazyna A. D. Korchahyna. 96 s. [In Russian].

Yurydychna entsyklopediia [Legal encyclopedia]: in 6 vols. Vol. 5: P–S. (2003) / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia. 733 s. [in Ukrainian].

Tayrova-Yakovleva, T. (2007). Mазепа. Москва: Молодая гвардия. 270 с. [In Russian].

Subtelny, O. (1986). Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism (1500–1715). Kingston and Montreal. 270 p. [In English].

Myller, D. P. (1897). Ocherky iz ystoriy y yurydycheskoho byta staroi Malorossii [Essays on the history and legal life of old Malorossia]. Kyev: Kyevskaia Staryna. 56 s. [In Russian].

Дата надходження до редакції: 23.12.2020 р.